

ЗНАЧАЈ ЗНАЊА ЗА БЛАГОСТАЊЕ ДРУШТВА У САВРЕМЕНОМ СВЕТУ¹

Душан З. Марковић²

Мрђан М. Млађан³

Апстракт

Процес глобализације учинио је да се данашњи систем развоја доминантно базира на различитим врстама знања уместо на поседовању физичких ресурса. Стога је од суштинског значаја за благостање друштва постала његова способност да усваја постојећа и ствара нова знања. Овај рад настоји да утврди односе између образовања, стварања знања, економског раста, као и материјалног и нематеријалног благостања друштва. У њему још и идентификујемо потенцијалне проблеме који спречавају друштва да максимизирају корист од труда који њихови чланови улажу у стицање знања. Проблем неуспеха националних тржишта образовања као и глобалних миграција које доводе до одлива знања ка високо развијеним земљама су посебно анализирани. Ови проблеми на дуги рок доводе до пада националне конкурентности, и различитих аспеката нематеријалног благостања друштва. Стога смо концепт солидарности развијених и мање развијених земаља, појединаца и друштава из којих потичу, уз уважавање слободне воље појединаца, идентификовали као принцип који, уз конкретан приступ који одређује економска теорија, може представљати основу за решење проблема.

Кључне речи: *Глобализација, знање, образовање, благостање, конкурентност, миграције*

УВОД

Значајне промене су се догодиле када је савремени талас глобализације узео маха у последњих неколико деценија: велике привреде земаља у развоју су се отвориле за међународну трговину и проток капитала, мноштво држава је са планске прешло на тржишну привреду, а развијене привреде су добиле конкуренцију чак и у многим привредним областима у којима су биле неприкосновене. Истовремено, неке индустрије које „носе“ нову технолошку револуцију развијају се подједнако и у старим и у новим индустријским привредама.⁴ Висок ниво међународне трговине и

¹ Једна верзија овог рада је објављена у часопису Филозофија и друштво, 28 (4), 1136-1159. doi: 10.2298/FID1704136M

² Доц. др Душан З. Марковић, доцент, Економски факултет Универзитета у Београду, Београд, dusanm@ekof.bg.ac.rs

³ Prof. Mrdjan M. Mladjan, PhD, Assistant Professor of Financial Economics, EBS Business School, Wiesbaden, mrdjan.mladjan@ebs.edu

⁴ Кинеска политика постепеног отварања ка иностранству и економских реформи отпочела је крајем седамдесетих, у Индији је сличан процес кренуо деведесетих, као и у источној Европи процесом

покретљивости капитала чине да се домаћи радници и власници капитала суочавају са конкуренцијом из иностранства, чак и онда када остају у својој земљи. Наиме, многе фабрике су пресељене у иностранство где је радна снага јефтинија, што чини још оштријом конкуренцију на међународном тржишту робе, услуга и рада. У условима заострене конкуренције на тржишту рада, квалитетно образовање са циљем стицања знања и вештина постаје веома важно како за појединца, тако и за друштво.

Мноштво теоријских и емпиријских студија потврђује да дуже и квалитетније образовање предвиђа више стопе економског раста на нивоу држава. Истовремено више студија показује да појединац који улаже у сопствено образовање у просеку остварује и виша примања на тржишту рада. Овде уочавамо сагласност између интереса појединца и друштва, јер труд и истрајност током личног образовања остварују корист како за појединца тако и за друштво у којем живи. Таква корист није само материјална, јер школовање може да оплемени како унутрашњи доживљај спољашњег света тако и, последично, свеукупне друштвене односе. Да би школовање дало квалитетна знања која ће потом допринети како материјалном, тако и нематеријалном благостању друштва, потребно је, међутим, превазићи низ проблема карактеристичних за савремени свет. Не даје свако школовање корисна знања, док питање избора како струке, тако и образовне институције постаје још сложеније када велика тражња подстакнута личним надањима наилази на понуду мноштва нових, још непроверених, образовних институција. Затим, начин на који знање утиче на националну конкурентност се компликује како односима између предузећа из различитих делова света, тако и миграцијама радне снаге, која са собом из своје земље односи и знање и таленат.

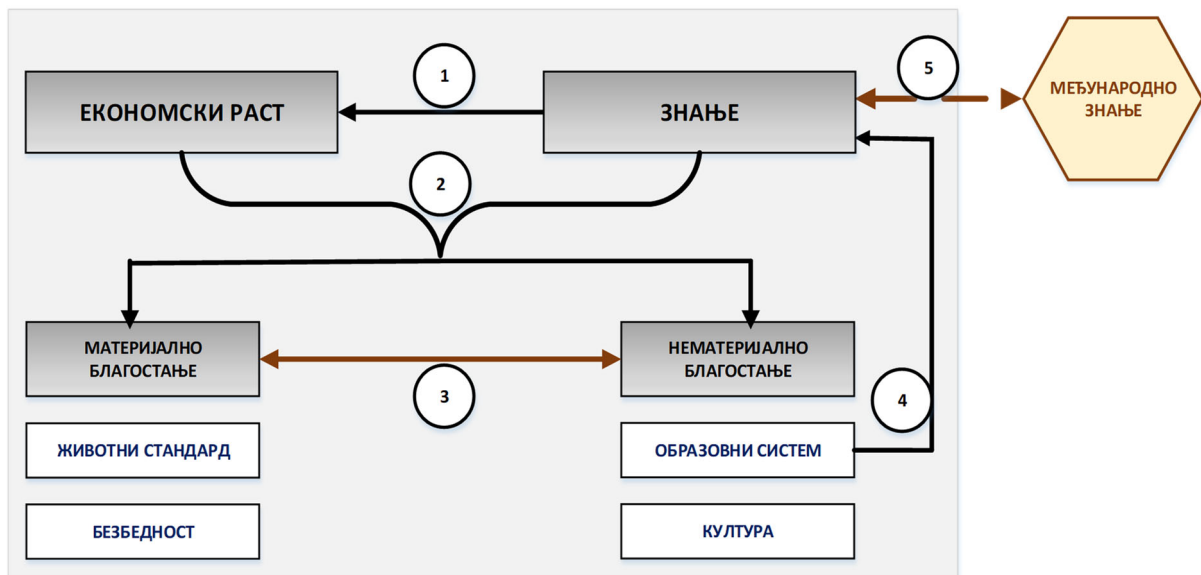
Циљ овог рада је зато двојак. Пре свега, користећи увиде из постојеће литературе, покушавамо да разумемо законитости које одређују однос између школовања, знања и, како материјалног тако и нематеријалног, благостања у савременом свету. Потом, користећи концепте из економске теорије, настојимо како да укажемо на сметње које у данашњем свету спречавају да лични и друштвени труд доведе до корисних знања, а иста до материјалног и нематеријалног благостања, тако и да предложимо решења за уклањање тих сметњи. Док економска теорија може да понуди решења за наведене проблеме, увиђамо да спремност да они буду решени зависи пре свега од надахнућа које превлада код појединца, у националном друштву, па и у свету. По нашем мишљењу, кључ за успешну будућност је зато у солидарности: друштва са појединцем који се труди да се образује и коме ће његов труд потом користити, појединца са друштвом које му је омогућило школовање, а које може да изгуби његовим исељавањем и прекидом веза са матицом, као и између држава које дају и које примају мигранте.

Остатак рада се састоји од неколико целина које су могу приказати сликом 1. Стрелица 1 на слици показује да је раст знања претпоставка економског раста, стрелица 2 показује како економски раст и ниво знања утичу на материјално и нематеријално благостање друштва, а стрелица 3 још и да се материјално и нематеријално благостање међусобно подстичу. Зато се у оквиру првог дела рада

транзиције на тржишну привреду после падом „Берлинског зида“. Данас су кинеске компаније једни од лидера у индустрији рачунара и паметних телефона, док индијске компаније успешно конкуришу у софтверској индустрији.

разматра однос између знања и економског раста као узрочника благостања савременог друштва. Стрелица 4 показује како образовни систем унапређује знање унутар државе, које потом кроз економски раст и подизање нивоа благостања унутар друштва даље оснажује образовни систем. Питање о томе који предуслови морају бити задовољени да би тај циклус могао бити затворен се зато разматра у другом делу рада, са нарочитим освртом на неуспех савремених тржишта образовања и утицај тог неуспеха на стварање знања. Двосмерна стрелица 5 показује да се домаће знање унапређује кроз стране директне инвестиције, привлачење повратника из иностранства, куповину лиценци и слично, док се умањује кроз емиграцију високошколованих. Конкурентским односом између друштава и држава, као и нарочитој улози знања у одређивању тог односа, се зато бави трећи део рада. Узимајући у обзир увиде изнесене у претходним деловима рада, напослетку износимо закључак.

Слика 1. Утицај знања на благостање друштва унутар државе

Извор: Ауторски оригинални приказ.

ЗНАЊЕ И ЕКОНОМСКИ РАСТ

Економски раст, односно повећање укупне производње нације током времена (Каличанин 2010: 173), омогућава друштву да себи приушти више материјалних добара. Таква добра су пожељна јер, док становништво може да их употреби у свакодневном животу, држава може да их искористи да повећа физичку и материјалну безбедност својих грађана. Док је, дакле, јасно да економски раст може да подигне ниво материјалног благостања друштва, треба нагласити да он може да утиче и на нематеријално благостање које доводимо у везу са унутрашњим задовољством чланова друштва. Наиме, материјална добра се могу користити и за улагање у образовање и културу који оплемењују како доживљај стварности сваког појединца, тако и његово стваралаштво и друштвене односе. Образовање, кроз знање које даје, још и повећава међународну конкурентност привреде, док култура доприноси очувању и развоју личног и националног идентитета у савременом свету. Потреба за улагањем у очување и развој културе је још већа у савременим условима живота у нуклеарним,

уместо проширеним породицама са више генерација, где је преношење националне културе и сећања теже извршити у окуру породице, те је неопходна помоћ културних и образовних институција и медија. Из наведених разлога, питање како достићи висок економски раст представља једно од најзначајнијих питања у економској науци.

Одређивање тога да ли, и у којој мери, одређени фактор утиче на економски раст представља методолошки проблем који није тривијалан. Разлог за то је ограниченост броја земаља у свету са једне, и потенцијална неограниченост броја фактора који би могли да утичу на разлике у економском расту међу тим земаљама, са друге стране. Проблем се састоји у следећем. Рецимо да две земље имају исту површину, исте природне ресурсе, исти број становника који су исте вере, народности, школованости и, уопште узев, по свему су исте, осим по отворености привреде и економском расту. Док једна земља слободно тргује са светом и има ниске царине, друга је под трговинским санкцијама. У том случају, врло је вероватно да је разлог за разлику у њиховом економском расту управо степен отворености привреде. Ако се, са друге стране, разликују не само по отворености привреде већ и по, рецимо, етничком саставу становништва и распрострањености маларије, тешко је рећи који од наведена три фактора, и у којој мери, узрокује разлику у њиховом економском расту.

Салаимартин, Депелхофер и Милер (2004) се суочавају са наведеним проблемом тиме што уводе у употребу бајесовско усредњавање класичних естиматора (БУКЕ)⁵. То је метод који израчунава просек коефицијената из мноштва регресија које користе метод обичних најмањих квадрата (ОНК), где свака од појединачних ОНК регресија користи као независне променљиве само један део од укупних фактора који би могли да утичу на економски раст. БУКЕ дакле оцењује парцијалну корелацију мноштва фактора са дугорочним економским растом. То нам казује који су фактори значајно чешће изражени у земљама са вишим растом, док питање у којој мери они узрокују економски раст, а у којој мери економски раст узрокује њих, коришћењем овог метода остаје отворено и подложно интерпретацији истраживача. Од 67 променљивих које су користили да објасне разлике међу стопама економског раста различитих земаља, пронашли су да 21 променљива стоји у вези са економским растом⁶, мереним као просечна стопа раста бруто домаћег производа (БДП) у периоду 1960–1996.

За предмет нашег истраживања је значајно да се међу том 21 променљивом које стоје у значајној вези са економским растом налазе и две које мере образованост и поседовање знања народа те земље. Према способности да објасни што већи део

⁵ Бајесовско усредњавање класичних естиматора (енглески: Bayesian Averaging of Classical Estimates – BACE).

⁶ Тих 21 променљивих, према значају везе коју имају са стопом економског раста, се рангирају следећим редом: индикатор да се земља налази у Источној Азији, проценат деце школског узраста која похађају основну школу, релативна цена инвестиција, почетни ниво бруто друштвеног производа по глави становника, проценат земљишта у тропском појасу, густина становништва у обалском појасу, распрострањеност маларије шездесетих година, очекивани животни век 1960. године, проценат становништа који исповеда конфучијанство, индикатор да земља припада Африци, индикатор да земља припада Латинској Америци, проценат бруто друштвеног производа који припада рударству, индикатор да је земља била шпанска колонија, број година у узорку током којих је привреда била отворена, проценат становништа који исповеда ислам, проценат становништа који исповеда будизам, етнолингвистичка фракционализација становништва, удео државне потрошње у укупној потрошњи шездесетих година, густина становништва 1960. године, дисторзије реалног курса и проценат становништва које говори страни језик.

варијације између земаља у стопи економског раста, на високом другом месту стоји проценат деце школског узраста која похађају основну школу. Процент становништва које говори страни језик је такође значајан и стоји на 21. месту.⁷

У којој мери је знање значајно за економски раст? У веома цитираној студији на ту тему Баро (1991) користи узорак од 98 земаља и проналази да је економски раст у периоду 1960-1985 позитивно корелисан са људским капиталом (Пирсонов коефицијент корелације износи 0,73), кога мери као проценат становништва одговарајуће старосне доби које похађа основну или средњу школу. На овај начин предвиђена разлика у годишњој стопи економског раста између најнеобразованије и најобразованије земље је око пет процената. Корелација ипак није исто што и узрочно-последична веза. Наиме, уколико земље које имају већи економски раст више улажу у образовање, може се пронаћи позитивна корелација између образованости становништва и економског раста чак и ако знање не подиже економски раст. Билс и Клинов (2001) користе резултате из области економике рада о утицају образовања на примања појединца као и податке УНЕСКО-а о образованости становништва широм земаља у свету да би калибрисали модел економског раста ради утврђивања у којој мери образовање *узрокује* економски раст. Они проналазе да утицај образовања на економски раст може да објасни не више од трећине односа између две проимељиве који проналазе студије као Баро (1991), што је и даље економски значајно.

Сада када знамо да знање стоји у значајној вези са економским растом, остаје да покушамо да још боље разумемо на који начин се та веза остварује. У неким моделима економски раст ствара акумулација људског капитала током времена (нпр. Лукас 1988), што одсликава улогу људског капитала као самосталног фактора производње, док у другим долази од постојеће залиха људског капитала која ствара или прихвата иновације (нпр. Ромер 1990). Кригер и Линдал (2001) систематизују резултате литературе која проучава утицај образовања на примања појединца као и на економски раст на нивоу државе. Они наводе да већина студија које покушавају да објасне економски раст на нивоу државе проналазе да је за разлике у расту између земаља значајан почетни ниво људског капитала а не његова промена. На пример, Бенхабиб и Шпигел (1994) подржавају Ромерову (1990), а не Лукасову (1988) интерпретацију. Међутим, Кригер и Линдал (2001) прегледу постојеће литературе додају и сопствену анализу и показују да, када се умање грешке у мерењу образовања, не само почетни ниво већ и промене у нивоу људског капитала стоје у позитивном односу са економским растом, осим када је период временске промене веома кратак, односно само 5 година дуг. Други резултат великог броја студија које покушавају да објасне разлике у економском расту између држава је већи утицај средњег и универзитетског образовања на економски раст него основног, за разлику од резултата до којих долазе Салаимартин, Депелхофер и Милер (2004).

Да бисмо боље разумели значај образовања, односно знања које образовање даје, важно је сагледати и његову јединственост у односу на све друге факторе који доводе до економског раста. Пре свега, оно се одликује по томе што га је могуће мењати, што

⁷ Истовремено, занимљиво је да, у овој студији, проценат становништва са високим образовањем, као и удео у БДП-у потрошње на образовање у државним образовним институцијама, нити успевају да објасне значајан део варијације у стопама раста међу земљама у датом узорку, нити је њихов измерени ефекат отпоран на укључивање других контролних променљивих у модел.

није случај са мноштвом других фактора као што су географски положај, поседовање рудног богатства или климатски услови. Шта више, за разлику од оних фактора на које може да утиче само државна власт – као на отвореност привреде, државну потрошњу, или политику валутног курса – образовање је нешто што је у великој мери у рукама сваког појединца. Тачно је да држава често прописује број година обавезног образовања, али је укупно знање које се у том периоду стекне, број година образовања преко прописаног минимума, као и овладавање страним језицима, занатима и вештинама, у великој мери производ личне иницијативе и посвећености. За онај део економског раста на који утиче знање се дакле може рећи да је судбина у сопственим рукама, како појединца тако и друштва.

Утицај знања на материјално благостање је специфичан још и по усаглашености личних и националних интереса. Наиме, не само да образовање доприноси економском расту, већ оно истовремено подиже и примања особе која улаже, било време или новац, у сопствено образовање. Докази о томе да образовање тако значајно повећава примања појединца су потврђени мноштвом анализа⁸ (Кригер и Линдал 2001). Једна додатна година образовања у просеку подиже примања појединца за око 10 процената, израчунато користећи савремене податке из читавог света (Патринос 2016). У Европи је тај број нешто нижи, око 8 процената, али је и даље веома висок. Шта више, имамо разлога да очекујемо да образовање појединца не утиче на економски раст привреде само кроз повећање личних примања, већ и кроз низ позитивних ефеката преливања на остатак друштва. Пре свега, већа примања појединцу омогућавају куповину низа добара и услуга, представљајући материјалну корист произвођачима и пружаоцима тих добара односно услуга. Затим, више образован појединац добија већа примања од мање образованог само у оној мери у којој остварује барем толико већу корист за предузеће у којем ради од свог мање образованог колеге. Остатак користи задржавају власници капитала предузећа, као и држава кроз порезе које убира. Додатно образовање мање школованог слоја становништва би још могло да смањи и стопу криминалитета, смањи коришћење социјалне помоћи, као и доведе до свеснијег гласања на изборима. Код високо школованих, додатно образовање може да убрза технолошки напредак, било кроз бројније изуме било кроз брже преузимање технологија развијених у другим деловима света. Можемо закључити да описана усаглашеност личних и националних интереса у достизању како материјалног тако и нематеријалног благостања кроз образовање позива на солидарност друштва у целини са људима који се труде да стекну нова знања, и његову материјалну и сваку другу подршку њиховим настојањима.

Јасно је да анализе које мере утицај образовања на примања појединца нису у стању да измере те додатне позитивне ефекте образовања на материјално благостање читавог друштва. Управо посматрање стопе економског раста читаве земље би требало да узме у обзир како ефекте образовања на појединца тако и на друштво у целини. Кригер и Линдал (2001) се ослањају како на преглед резултата из литературе тако и на сопствену додатну анализу и показују да је утицај промене у нивоу образовања на раст прихода на нивоу државе барем толико велики колико и стопа приноса на образовање

⁸ Ове анализе по правилу користе Минсерову једначину: $\ln(W_i) = \beta_0 + \beta_1 S_i + \beta_2 X_i + \beta_3 X_i^2 + \epsilon_i$. У њој W_i представља плату појединца, S_i године школовања, док X_i представља године радног искуства (Mincer 1974).

коју дају студије које разматрају појединце. Под одређеним претпоставкама, које узимају у обзир могућу грешку у мерењу образовања (за разлику од Бенхабиб и Шпигел 1994, и Баро и Салаимартин 1995), промена у просечном броју година проведених у школи има још већи ефекат на економски раст земље него на раст плате појединца, што би могло да послужи као доказ додатних позитивних ефеката образовања на друштво. Кохен и Сото (2007) такође проналазе да је ефекат образовања на економски раст привреде у складу са оним који проналазе студије из области економике рада за утицај на примања појединца.

Оно што знамо о утицају образовања на економски раст нас не учи само о потреби солидарности друштва са људима који се труде да се образују, већ и значају солидарности међу групама становништва са различитим способностима. Рецимо, Ханушек и Восман (2012) користе резултате дванаест различитих тестова из математике, природних наука и читања који су задавани ученицима основних и средњих школа широм света да би објаснили разлике у стопи економског раста између држава.⁹ Они показују да су и удео становништва са основном писменошћу (удео са резултатом на тестовима изнад нивоа од једне девијације испод просека ОЕЦД земаља) као и удео изузетно интелектуално способног становништва (удео са резултатом на тестовима изнад нивоа од једне девијације изнад просека ОЕЦД земаља) независно значајни за економски раст. Исти аутори показују да постоји и синергијски ефекат постојања обе групе становништва – основна писменост има већи утицај на економски раст у присуству изузетно успешне мањине, односно изузетно успешна мањина више доприноси економском расту када је окружена мањином са макар основном писменошћу. Утицај знања на привредни раст може да зависи и од достигнутог нивоа економског развоја. Тако Ханушек и Восман (2012) показују још и да је основна писменост сличне важности за економски раст како сиромашних тако и богатих земаља, док је важност за економски раст удела изузетно способног становништва већа у сиромашнијим земљама. То се може објаснити тиме да сиромашније земље економски расту имитирајући технолошка достигнућа богатијих, док је за увођење у употребу тих достигнућа неопходна довољно велика мањина високо способних. Можемо дакле закључити да привреда може брже да расте и свима може да буде боље ако групе становништва са различитим способностима подрже једна другу у остварењу својих потенцијала.

Упркос мноштву студија које указују на значај образовања, и знања које оно пружа, на економски раст, није неопходно да земље са становништвом које је у просеку провело више година у школи расту брже. Видели смо да, на пример, Салаимартин, Делпелхофер и Милер (2004) проналазе да проценат становништа са високим образовањем, као и учешће потрошње на образовање у друштвеним институцијама у бруто друштвеном производу, нису значајне у предвиђању разлике у стопи економског раста између земаља. Највероватнији разлог за то су разлике у квалитету образовања. У идућем поглављу ћемо зато размотрити неке проблеме савремених тржишта образовања, и покушати да одговоримо на питање како обезбедити да образовање заиста пружа знања која подижу благостање, како појединца тако и друштва.

⁹ Од теста "First International Mathematics Study" 1964. до "Program for International Student Assessment (PISA)" 2003. године.

НЕУСПЕХ САВРЕМЕНИХ ТРЖИШТА ОБРАЗОВАЊА УСЛЕД АСИМЕТРИЈЕ ИНФОРМАЦИЈА

Економски развој земље повећава и потребу за разноврсношћу знања и вештина које поседује радна снага. Њега зато прати и раст броја образовних институција и програма. Могућности се не разликују само по профилу струке, већ и по власничкој структури образовне институције (нпр. државна или приватна), цени студија, начину студирања (нпр. студије на даљину или класичне) и квалитету образовања које пружају. Ширина избора је по правилу већа што је ниво образовања виши, док одлука пред ученицима и студентима о избору одговарајуће образовне институције постаје утолико сложенија баш у животном тренутку у којем највише утиче на будућа примања.

Иако очекујемо да би конкуренција међу мноштвом образовних институција требало да доведе до квалитетнијег образовања, на жалост управо таква разноврсност понуде стоји и у вези са низом проблема са којима се матуранти и дипломци сусрећу на савременим тржиштима рада. Многи млади се за универзитетско образовање опредељују из жеље за исплативим послом. Истина је да универзитетска диплома у просеку доноси значајно увећање очекиваних примања – преко 10 процената по години студија у просеку за Европу и Средњу Азију (Јамада 2015) – а у последње време и већи принос него основно или средње образовање (Патринос 2016). Ипак, ни будући студенти ни њихови родитељи често нису свесни тога да то не мора да важи за свакога (Вебер 2014) као ни за сваки универзитет, сваку дисциплину, ни на сваком тржишту рада (Јамада 2015). Студије на лошијим универзитетима, струке са превеликим бројем дипломаца у односу на потражњу за том струком, као и тржишта рада у слабијим привредама могу да доведу и до незапослености међу високо образованима, као и преквалификованости (Јамада 2015), али и неквалификованости (Купец 2015) за послове које ће у будућности заиста обављати.

Несклад између броја и профила високо образованих и стварних потреба на тржишту рада може да буде још већи у земљама у транзицији. С обзиром да се у привредама у транзицији истовремено мења и структура привреде, струке за које школује постојећи образовни систем постају превазиђене (Купец 2015), док за оне које пружају могућности за брзо и исплативо запослење нема довољно кадра (Стојков 2016; Н1 2016). Несклад између понуде и потражње послова по струкама увећава и висок ниво незапослености, због којег време проведено на универзитетским студијама нема вредну алтернативу на тржишту рада. Зато се млади још лакше опредељују за даље студије, чак и када није извесно да ће то касније довести до боље плаћеног посла, што погодује и развоју својеврсног балона академских програма и институција. Проблем избора образовне институције и струке је још сложенији у земљама које пролазе или су недавно прошле кроз транзицију, уколико је мноштво приватних универзитета са новим образовним смеровима тек недавно створено, а њихов квалитет тек треба да се докаже у годинама које долазе. Конкуренција појачана уласком нових институција на тржиште образовања би могла да примора сваку појединачну институцију на труд и напредак. Ако међутим будући студенти не знају праву вредност појединачних струка на тржишту рада, а у одлучивању при избору универзитета значајну улогу играју стеретипи – рецимо о предности државних над приватним институцијама – или маркетиншка активност – рецимо о предности нових над старим институцијама – појачана конкуренција неће на жалост неопходно довести до мудријег избора

образовне институције и побољшања квалитета образовања. Управо разлика у квалитету образовања може да објасни зашто међународна поређења когнитивних способности показују већу разлику између земаља него поређења по годинама образовања становништва (Ханушек и Восман 2008).

Проблем савремених тржишта образовања који је управо описан представља дакле проблем неуспеха тржишта услед асиметрије информација између власника образовних институција и послодаваца са једне стране, и студената и њихових родитеља са друге стране. Наиме, нарочито се у земљама које су недавно прешле са планске на тржишну привреду, због разочараности првом и неискуства са потоњом, често превиђа да ће тржиште без државне интервенције довести до ефикасне расподеле добара, услуга и фактора производње само ако на свим тржиштима влада савршена конкуренција (Млађан и Марковић 2016). Неефикасна¹⁰ расподела која наступа као неуспех тржишта услед недостатка савршене конкуренције међутим значи да би, прерасподелом постојећих ресурса, било могуће барем некога учинити срећнијим притом никога не оштетивши. Уопште узев, неуспех тржишта наступа услед нарушавање савршене конкуренције из следећих разлога (Пиндик и Рубинфелд 2001: 591): тржишне моћи, екстерналија, јавних добара или непотпуних информација.

Сам проблем непотпуних информација на тржишту образовања се може огледати у следећем. Ако не познају добро стварну ситуацију на тржишту рада, студенти би могли да изаберу струку са којом ће им бити тешко да нађу посао, или ће такав посао бити мање плаћен него што су очекивали. Слично томе, зато што нису свесни стварног квалитета образовних институција, могли би да се одреде за лошију институцију која користи савремена маркетиншка средства пре него за бољу која маркетиншки заостаје, не увидевши разлику пре него што доспеју на тржиште рада. Описана расподела је неефикасна, а исправљање неуспеха тржишта би довело до бољитка на следећи начин. Замислимо да су уместо тога студенти и њихови родитељи знали о стварној ситуацији на тржишту рада исто што и професори и власници образовних институција и послодавци. У том случају би се можда одредили за занат уместо за универзитетске студије, или за универзитетску струку која би им дала боље изгледе за запослење, или за институцију која би им понудила квалитетније образовање. Њима би у животу било боље, квалитетне образовне институције би биле награђене, а добитак који би и студенти и читава привреда остварили био би више него довољан до компензује губитак образовних институција и смерова који би после промене били занемарени.

Како, дакле, обезбедити да студенти и њихови родитељи имају исправне и потпуне информације? У случају асиметрије информација, државна интервенција би могла да исправи неуспех тржишта. На пример, одговарајуће регулаторно тело би могло да учини процес прикупљања података о сопственим студентима захтевом за добијање и одржавање акредитације образовних институција. Такве информације би могле да укључују податке о профилу примљених студената (рецимо, о успеху у претходном школовању), о успеху током школовања у самој институцији (о трајању студија и просеку оцена), о усмерењу после завршених студија (који део настави студије, и на којим институцијама, а који део се упути на тржиште рада), и о исходима на тржишту рада (рецимо, времену потребном до проналажења посла, о слагању између струке

¹⁰ Неефикасна, односно Парето неефикасна (Пиндик и Рубинфелд, 2001, стр. 567).

школовања и посла, трајању радне недеље, као и заради по сату). Циљ учешћа државе би био још и да обезбеди поузданост и упоредивост података, по потреби директним сакупљањем истих ради провере, јер саме образовне институције имају интерес да их представе себи на корист. Представљање таквих података на једном месту заједно са понудом и потражњом за различитим струкама на тржишту рада – тренутном и пројектованом будућом – би користило и послодавцима, и то како при одабиру тако и при подстицању развоја квалитетног кадра. Да би мноштво информација будућим студентима било ближе и разумљивије, могло би да користи увођење институције образовних саветника који би обилазили школе и помагали ученицима при одлуци где да наставе студије. Можемо да закључимо да би обезбеђивање недостајућих информација омогућило пуно коришћење подстицајних ефеката конкуренције на развој портфолиа образовних институција, програма и њиховог квалитета, испуњујући наде које је у земљама у транзији пробудио, а затим често изневерио, процес преласка на тржишну привреду.

УЛОГА ЗНАЊА У СТИЦАЊУ НАЦИОНАЛНЕ КОНКУРЕНТНОСТИ ТРАНЗИЦИОНИХ И ЗЕМАЉА У РАЗВОЈУ

Национална конкурентност и знање

У претходним поглављима смо говорили о томе како обезбедити да конкуренција између институција образовног система усаврши исте не би ли знање које пружају добило на квалитету, и о томе како знање повећава како примања појединца тако и економски раст на нивоу државе. У савременом свету се међутим предузећа као носиоци економског раста сусрећу и са међународном конкуренцијом. Ако уважимо чињеницу да економски просперитет зависи од међународне конкурентности националних индустрија, поставља се питање како знање утиче на стицање такве конкурентности.

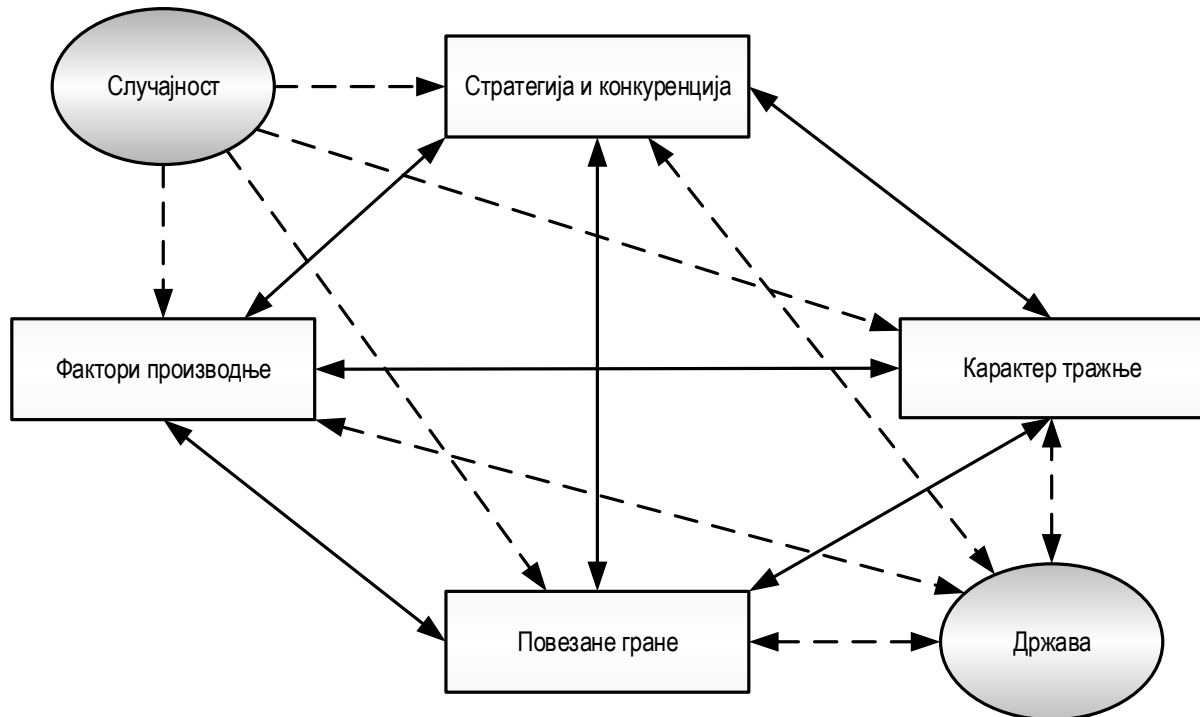
Питање утицаја знања на националну конкурентност и просперитет је последњих деценија истраживано са различитих аспеката, често парцијалних. Рад који је увео новине у анализу националне конкурентности је рад Мајкла Портера који овом проблему прилази са аспекта стратегијског менаџмента и у фокус ставља компаније као главне креаторе знања и националне конкурентности (Портер 1990). Портер је идентификовао четири међусобно повезана фактора чији односи утичу на националну конкурентност: 1. расположивост фактора производње 2. карактер тражње 3. повезане гране и 4. стратегија компанија, структура гране и степен конкуренције у грани и два егзогена фактора 1. деловање државе и 2. случајност. Портер националну конкурентност прати на нивоу грана, а мери је тржишним уделом домаћих компанија на светском тржишту. Однос наведених фактора је приказан на слици 2.

Утицај расположивости фактора производње на националну конкурентност је разматран још у традиционалним теоријама о међународној трговини¹¹, али се

¹¹ Теорија апсолутних предности Адама Смита, теорија компаративних предности Давида Рикарда и Хекшер – Олин – Семјуелсонов модел компаративних предности.

Портеров допринос огледа у томе што уводи хијерархију међу факторима. Портер прави градацију између базичних фактора (природни ресурси, клима, локација...) и унапређених фактора (телекомуникациона инфраструктура, вештине становништва и научно истраживачки центри) (Грант 1991). Портер истиче да се национална конкурентност остварује само високим инвестицијама у одржива и специјализована знања (Портер 1990).

Слика 2. Дијамант националне конкурентности

Извор: Портер (1990)

Осетљиви и захтевни домаћи купци се наводе као фактор који подстиче компаније да константно иновирају како би одговорили на њихове прохтеве. У циљу сервисирања домаће напредне тражње компаније креирају нова специјализована знања која доприносе расту продуктивности.

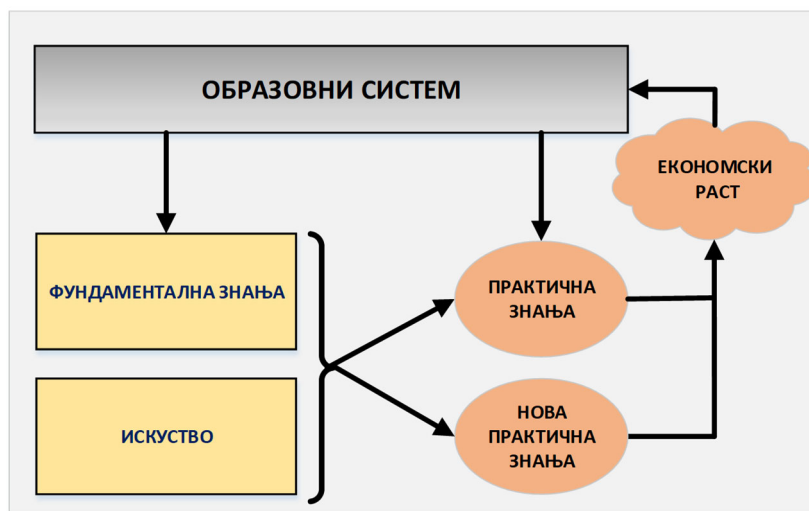
Конкурентности поједине гране доприноси и степен развијености појединих пратећих индустрија. За компаније је значајно олакшан наступ на светском тржишту уколико постоје кластери у којима су чланице повезане по хоризонталној и вертикалној основи (Дејвис 2000). На овај начин долази до креирања нових знања, и контролисаног и неконтролисаног преливања знања између чланова кластера.

Последњи фактор у дијаманту националне конкурентности чини стратегија компанија, структура и степен конкуренције. Иако је у данашњим условима глобализације веома мали број грана одређен конкуренцијом у националним оквирима, Портер степен домаће конкуренције сматра главним покретачем стварања нових знања и предусловом за успех на домаћем и светском тржишту (Фос 1996). Стога је као главну улогу државе Портер видео подстицање конкуренције, минималну интервенцију и спречавање стварања монопола.

Портеров модел националне конкурентности је привукао велику пажњу међу истраживачима. Као главни квалитет истицан је динамички карактер модела и да се конкурентности приступа са три аспекта: ниво предузећа, гране и националне привреде (Грант 1991). Са друге стране велики број истраживача из области међународног менаџмента је истицао да је међународна димензија конкурентности и стицања знања занемарена (Ругман и Д'Круз 1993; Даунинг 1993; Мун, Ругман и Вербеке 1998). Истицано је да је модел можда применљив за велике високо развијене земље, док је за мање, нарочито транзиционе и земље у развоју, неопходно повезивање дијаманта националне конкурентности са дијамантом конкурентности велике привреде са којом је успостављена интензивна економска сарадња.

По нашем мишљењу, Портерово виђење предузећа као главних креатора знања која доприносе националној конкурентности, иако даје мноштво корисних увида, је непотпуно. Директни носиоци економског раста свакако јесу знања примењена у пословном процесу. Услов за развој нових примењених знања међутим видимо у кадру који је претходно стекао фундаментална знања у квалитетном образовном систему. Квалитетан образовни систем наиме пружа и фундаментална знања, која представљају познавање и разумевање чињеница и теоријских појмова (Боулет 2015), и практична знања или вештине, која дају стручност да се нешто направи или уради (Лауби 2013). Нова примењена знања потом настају у садејству фундаменталних знања и искуства у њиховој примени, као што је приказано на слици 3. Док није сваки појединац у стању да темељно савлада фундаментална знања, образовни систем који не поседује институције које таква знања пружају надаренијим појединцима дугорочно слаби националну конкурентност. Истина је да образовање које се своди на обуку у практичним знањима омогућава свршеним студентима да брже буду од користи на радном месту. Међутим, оно и ограничава способност појединца да кроз радно искуство и даље учење развија и усваја нова знања и вештине. Само запослени који поседују фундаментална знања су у стању да у оквиру предузећа развијају како нова примењена знања, тако у појединим случајевима, најчешће код великих предузећа, чак и нова фундаментална знања. Зато је, по нашем мишљењу, квалитетан образовни систем, који пружа и фундаментална и примењена знања, предуслов да предузећа буду у стању да стекну међународну конкурентност.

Слика 3. Улога образовног система у стварању знања

Извор: Ауторски оригинални приказ.

Међународни аспекти креирања знања и његовог доприноса националној конкурентности транзиционих и земаља у развоју

С обзиром да смо описали значај знања за стицање и одржавање конкурентности националне привреде намеће се питање на кој начин и у којој мери знање из иностранства може да утиче на националну конкурентност. Уопште узев, процес глобализације је довео у питање основну претпоставку Портеровог става да је национална конкурентност доминантно дефинисана националним елементима. Зато ћемо у овом делу текста детаљно објаснити утицај међународних активности на сваки елемент дијаманта националне конкурентности, креирање и ширење знања, са посебним акцентом на транзиционе и земље у развоју.

Како би ресурси допринели стварању конкурентске предности неопходно је да буду вредни, ретки и тешки за имитирање (Барни 1991). Ресурси су вредни уколико доприносе повећању прихода или смањењу расхода предузећа. Међутим, уколико не задовољавају друга два услова ресурси могу само да допринесу конкурентској равноправности. Физички ресурси ретко могу да задовоље ове услове, тако да су у данашњим условима то углавном нематеријални ресурси, односно различите врсте знања. Традиционалне теорије о интернационализацији пословања подржавају ове ставове истичући да мултинационалне компаније (МНК) поседују специфичне нематеријалне ресурсе које настоје додатно да експлоатишу у иностранству. (Даунинг 2000; Ругман и Вербеке 2003).

Ове теорије имплицирају да само развијене земље поседују способности да креирају нова знања. Мање развијене земље са друге стране у најбољем случају поседују капацитете да усвајају доказана и „зрела“ знања и комбинују их са својим способностима о производњи по ниским трошковима (Вернон 1966). Међутим, последњих година смо сведоци експанзије МНК из транзиционих и земаља у развоју, првенствено Кине, Индије, Русије и Бразила. Портеров приступ и традиционалне теорије о интернационализацији не дају одговор на растући значај ових предузећа. Наиме, ова предузећа користе интернационализацију пословања не да би експлоатисали већ постојећа знања већ да би стицали нова (Луо и Танг 2007). Један од начина је куповина знања и ресурса којима се релативно лако може трговати на светском тржишту (Барнард 2010), а који у комбинацији са постојећим знањима и ресурсима доприносе смањењу конкурентског јаза.¹² Други канал је преузимање иностраних предузећа која поседују знања и нематеријалне ресурсе којима је релативно тешко трговати на тржишној основи (Марковић, Ракита и Филиповић 2015: 192).¹³ Јасно је да су међународне активности предузећа из транзиционих и земаља у развоју у великој мери усмерене ка усвајању нових знања што значајно унапређује први елемент Портеровог дијаманта националне конкурентности.

¹² У питању је куповина технолошких лиценци и ангажовање појединаца из иностранства са специфичним знањима.

¹³ Преузимајући предузећа инвеститори стичу приступ корпоративној култури, целокупним центрима за истраживање и развој, менаџерским и маркетиншким знањима, а којима је тешко појединачно трговати на отвореном тржишту.

Настанак све већег броја „глобално рођених“ предузећа довео је у питање Портерову тезу о домаћој тражњи као генератору нових знања и покретачу иновација. „Глобално рођена“ предузећа од свог оснивања имају за циљ не да опслужују поједина национална тржишта већ глобалне тржишне сегменте. Дobar пример за развој глобално рођених компанија су информатичка индустрија у Индији и машинска индустрија у Кини. Обе гране су се развиле на бази тражње генерисане у високо развијеним земљама. Зарада од пласирања робе и услуга на иностраним тржиштима довела је до значајног раста потрошње домаћинства у транзиционим и земљама у развоју. Рецимо, у периоду од 2005. до 2015. године, потрошња домаћинства у САД и Јапану је порасла за 11% односно 7%, док је потрошња кинеских домаћинства порасла за 118%. Зато су многе МНК из развијених земаља развиле производе и услуге намењене транзиционим и земљама у развоју, који се продају по ниским ценама, али са и даље прихватљивом функционалношћу и квалитетом (Прахалд и Хамонд 2002). Стога су поједине МНК својим филијалама у мање развијеним земљама дале слободу да развијају иновације које ће одговорити на потребе овог сегмента потрошача (Имелт, Говиндарајан и Тримбле 2009). Са почетком глобалне економске кризе порасла је тражња за овим производима и у развијеним земљама, тако да су ове иновације нашла своју примену и на развијеним тржиштима. Из овога видимо да инострана тражња, како богатијих тако и сиромашнијих потрошача, може подстицати настанак нових практичних знања.

Трећи елемент у Портеровом моделу националне конкурентности представља развијеност повезаних грана, који се често везују за формирање кластера. Кластери представљају географску концентрацију економски повезаних компанија и институција¹⁴ на одређеном простору. У оквиру кластера се формирају партнерски и конкурентски односи, који међусобно доприносе креирању иновација и знања. Деловање кластера доприноси расту конкурентности кроз раст продуктивности, утицај на креирање иновација у оквиру постојећих индустрија и креирање потпуно нових индустрија (Портер 1998). Продуктивност у оквиру кластера расте путем дељења информација, доступношћу комплементарних ресурса и приступа запосленима са специфичним знањима. Портер дозвољава могућност да се кластери формирају и ван националних граница, али сматра да су доминантно национално одређени.

Укључивање предузећа из транзиционих и земаља у развоју у глобалне ланце вредности појединих индустрија актуелизовало је значај кластера за стицање знања и стицање конкурентности. Наиме, постајући део пословне мреже коју чине главна МНК, кључни добављачи, купци, не пословне институције (институти, факултети, стручна и друга удружења) и поједини конкуренти са којима је успостављен стратешки однос, ова предузећа стичу приступ делу знања које настаје у оквиру мреже, али и делу знања које поседују стратешки партнери (Ругман и Д'Круз 1995). Посебан значај за ова предузећа представља неформализовано и неконтролисано преливање знања у оквиру мреже (Беата 2004). Као чланови глобалног ланца вредности и пословне мреже предузећа из транзиционих и земаља у развоју стичу знања која им омогућавају: 1. унапређење квалитета и перформанси производа, 2. унапређење ефикасности процеса, 3. обављање додатних функција у ланцу вредности и 4. да обављају исте или сличне активности у некој другој индустрији (Пананонд 2015: 98). Постајући део

¹⁴ На пример, факултети и институти из одређене области.

глобалних ланаца снабдевања предузећа из транзиционих и земаља у развоју постепено, уз подршку националних влада, формирају кластере који доприносе креирању нових знања. Оно што је веома значајно је да ови кластери постају интересантни и великим МНК које у оквиру кластера формирају своја представништва како би имали приступ локално насталом знању (Меир 2015: 221). Присуство великих МНК доприноси иницирању новог циклуса иновација и расту репутације кластера, што се потом одражава на ширење кластера.

Постојећи делови глобалних ланаца снабдевања предузећа из транзиционих и земаља у развоју имају очигледне користи, али се суочавају и са одређеним ризицима. Наиме, МНК настоје да ова предузећа задрже на средини ланца снабдевања, где се ствара најмањи ниво вредности. Са друге стране за себе су сачувале улазни ток (*upstream*) ланца вредности, који се базира на знању у области истраживања и развоја, и излазни ток (*downstream*) ланца вредности који се базира на знањима у области маркетинга, а који генеришу највећи део вредности (Мудамби 2008). Ова ситуација је карактеристична за мале земље као што је Србија. У Србији филијале МНК нису биле спремне да значајније инвестирају у локалну мрежу добављача, тако да су изостали ефекти креирања знања по овом основу (Марковић 2017: 196).

Степен и начин конкуренције у националним оквирима, као последњи елемент дијаманта националне конкурентности, Портер је сматрао веома значајним за подстицање иновација и стицање конкурентности. Међутим, став да ће слободна конкуренција на националном нивоу омогућити стварање иновација је крајње поједностављен, и представља посматрање проблема из угла високо развијених земаља са великим домаћим тржиштима. Услед разлике у ефикасности институција поједине пословне стратегије које се сматрају превазиђеним у развијеним тржишним привредама су се показале веома успешним у мање развијеним земљама (Рамахандран, Маникандан и Панд 2013). Поред тога у овим привредама утицај државних органа и међународних конкурената на степен конкуренције је много већи него на развијеним тржиштима.

Државни органи на степен конкуренције у овим земљама често утичу тако што финансијски и нефинансијски подржавају домаће компаније које за циљ имају стицање стратешке нематеријалне имовине у иностранству, иако се ефекти по основу њеног коришћења могу очекивати тек у дугом року (Луо, Квизхи и Бинђи 2010). Такође државни органи својим мерама подстичу консолидацију у појединим гранама за које су процениле да имају стратешки значај, као на пример ауто индустрија у Кини. На овај начин влада настоји да минимизира дуплирање напора у креирању неопходних знања и остварење економије обима. Циљ је да се формирају две групе конкурената од по пет компанија, првокласни који имају компетенције да креирају иновације неопходне да се изазови лидери у грани, и конкуренти ниже класе који имају локална знања неопходна да сервисирају и даље велико домаће тржиште мање квалитетних возила (Буз анд Ко 2010).

Владе транзиционих и земаља у развоју понекад инсистирају на формирању заједничких улагања страних инвеститора са локалним предузећима, што утиче на интензитет и карактер конкуренције. Оваква државна политика за циљ има да допринесе преливању знања на локална предузећа која не поседују компетенције да изађу на глобално тржиште. Пракса је међутим показала да овакав вид интервенције може да буде веома ризичан, јер домаћа предузећа постају зависна од трансфера

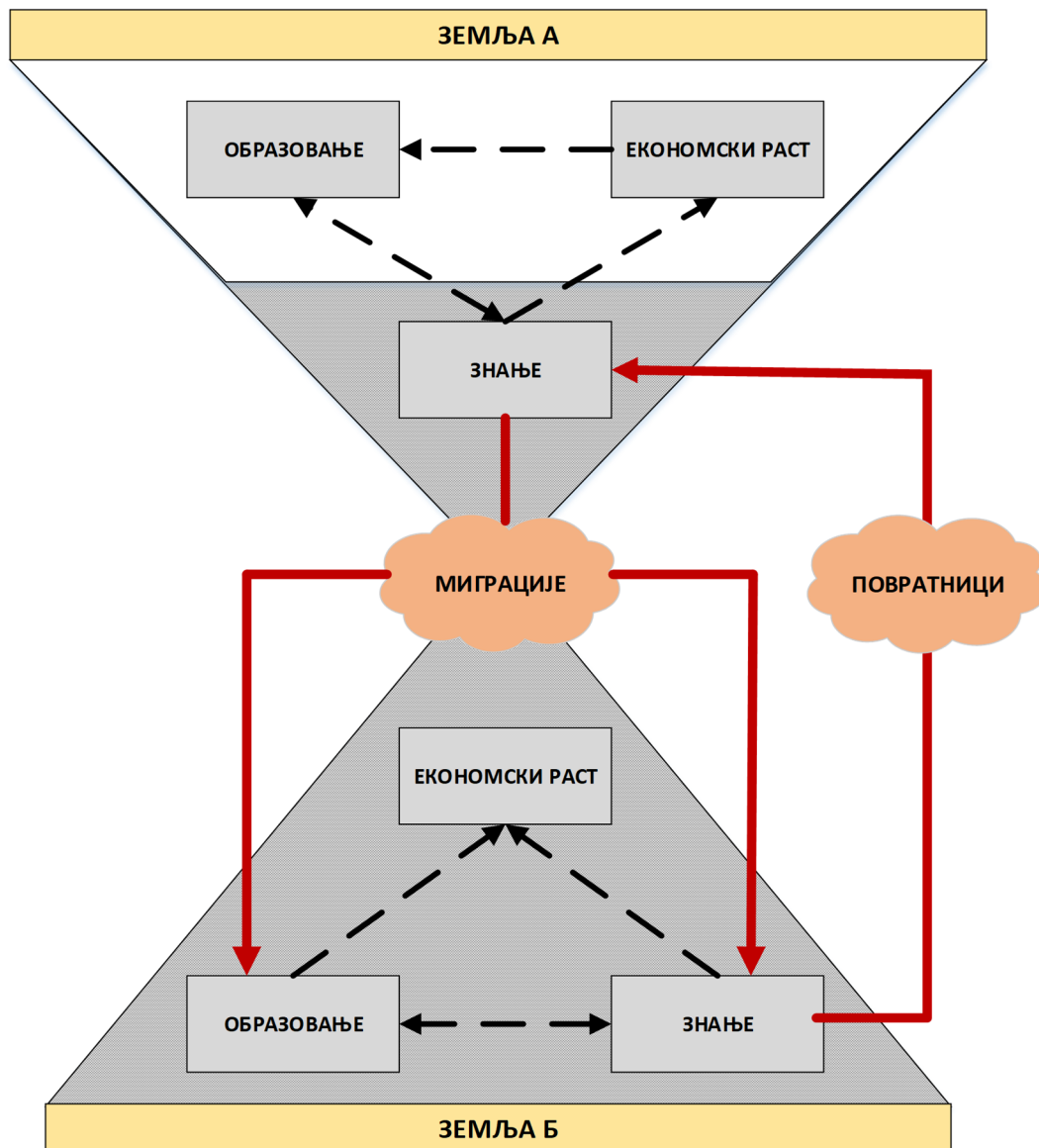
иностраног знања и не развијају способност креирања сопствених иновација (Линч и Јин 2016). Други канал преко кога стране инвестиције утичу на конкурентност локалних предузећа су ефекти „преливања и угледања“. Ефекти стварања знања услед неконтролисаних преливања и угледања код страних инвестиција су дуго предмет истраживања у економској литератури. Резултати су крајње опречни, чак и код анализе ефеката за исте земље. Поједина истраживања су показала да ефеката преливања у оквиру исте индустрије нема (Јонгбок, Биунг и Первез 2013), да су преливања јасно уочљива (Мејер и Синани 2004) или да зависе од апсорпционих капацитета локалних предузећа (Мингјонг, Шујиун и Кун 2006).

Процес интегрисања у глобалне ланце снабдевања и међународне економске токове не гарантује да ће у земљама у развоју бити довољно радних места за високо образоване, колико те земље имају како школованих стручњака тако и талентованих студената. Повезани ризик са којим се земље у развоју сусрећу је зато и проблем одлива знања, кроз миграције, ка развијенијим привредама. Он је још израженији у земљама у транзицији, где постоји значајан број високо образованих (Шексниа 1998), а могућности запослења су ограничене због процеса промене структуре привреде. Током процеса транзиције дошло је до пропадања појединих привредних грана, што је делимично последица и економског отварања ка иностранству, за које образовни системи датих држава и даље успешно школују становништво. Претходно и ново школовани зато одлазе у иностранство у потрази за послом. Процес одлива мозгова, иако несумњиво има и неке позитивне ефекте, стварајући извор дознака и корисну мрежу сународника који се налазе на светским изворима знања и привредних иновација, дугорочно може да угрози будућност земље (Скелдон 2005). Остајући без људи и знања, земље постају економски и безбедносно слабије, остварују нижи економски раст и заостају за другима. Однос између земаља које дају и које примају мигранте се зато може представити користећи дијаграм типа „пешчаног сата“ , приказаног на слици 4. Дијаграм показује да су повратници из иностранства, који се са новостеченим знањима враћају у земљу порекла, елемент који може да успори или заустави овај процес. Питање како их привући и интегрисати зато постаје питање од прворазредног значаја за многе транзиционе и земље у развоју.

Одлив знања из једне земље истовремено представља додатну корист за земљу примаоца, због чега би могли закључити да земље емиграције и земље примаоци имају супротстављене интересе. Ипак интереси земље примаоца и земаља из којих потичу образовани емигранти не морају бити у потпуности супротстављени, већ постоји простор за сарадњу на обострану корист и на основама солидарности. Земље из којих мигранти долазе могу да буду захвалне земљама са развијенијом привредом због могућности за запослење неких својих грађана и помоћи од које би емигранти потом могли бити земљи из које долазе. Земље у које мигранти долазе треба да буду захвалне земљама из којих долазе на таленту који им одатле долази, и да преузму део одговорности за помоћ тим земљама, како из моралних начела тако и из интереса. Наиме, земље примаоци и њихова предузећа имају у појединим случајевима интереса да стимулишу повратак образовних емиграната. Наиме, повратници могу постати заступници њихових интереса у матичној земљи (на пример, приликом одлучивања чија ће се опрема корисити приликом неког инвестиционог пројекта) или олакшати реализацију неке стране инвестиције у матичној земљи (услед поседовања локалних маркетиншких знања и мреже контаката). Поред тога повратници могу да утичу позитивно на репутацију земље у којој су боравили код локалног становништва.

Коначно развијене земље имају интересе, поштујући слободну вољу појединаца, да не „усисају“ целокупно знање из мање развијених земаља. Без неопходних знања и лидерских и визионарских способности високо образованих прети опасност да ове земље упадну у спиралу економског назадовања, што повећава ризик од унутрашњих немира и ратних дешавања. Нестабилност у овим земљама би могле и да угрозе политичке и економске интересе високо развијених земаља. Све то повратно може представљати покретачки талас политичких и економских криза у земљама примаоцима знања.

Слика 4. „Пешчани сат“ одлива знања и угрожавања националне будућности

Извор: Ауторски оригинални приказ.

ЗАКЉУЧАК

У овом раду смо покушали да дамо одговор на два питања: у којој мери је знање значајно за благостање друштва у савременом свету, и како обезбедити да труд који појединци и друштва улажу у стицање знања буде што потпуније искоришћен за

остварење њиховог благостања. Увидели смо да мноштво студија сведочи да дуже школовање, као мера стеченог знања, предвиђа како виша примања за појединца на тржишту рада тако и вишу стопу економског раста на нивоу државе. Објаснили смо и да стечена знања оплемењују појединца и друштво, као и да материјална добра која потичу од примене знања у пословању могу да подрже развој елемената нематеријалног благостања, кроз очување и развој културе и подизање квалитета образовног система. Показали смо још и да у условима глобализације приступ знању из иностранства радикално доприноси промени развојне перспективе транзиционих и земаља у развоју. Указали смо још и на две значајне препреке пуном искоришћењу труда уложеног у стицање знања, као и искоришћењу већ постојећег знања у друштву, за остварење личног и друштвеног благостања. Прва је проблем неуспеха тржишта образовања услед асиметрије информација, за који сматрамо да је могуће превазићи државном интервенцијом која би обезбедила будућим студентима пуну доступност информација о стварним шансама и исходима на тржишту рада по завршеним студијама, а за сваку струку и образовну институцију понаособ. Други је проблем "одлива" знања, путем миграција високо образовних, из транзиционих и земаља у развоју ка високо развијеним земљама. Указали смо да тај проблем може бити и толико интензиван да представља објективну препреку даљем развоју, због чега стратешки приступ привлачењу високо образованих повратника представља императив појединих земаља. Остаје нам да приметимо да је указати на проблем једно, а решити га нешто сасвим друго. Сматрамо да решење овог проблема зависи пре свега од надахнућа, како појединаца тако и читавих друштава. Такође сматрамо да пуном искоришћењу труда уложеног у стицање знања најбоље може да допринесе солидарност, како између појединца и друштва из кога је поникао, тако и између друштава чије се привреде налазе на различитим местима светског производног ланца, али која у савременом свету у векој мери зависе једна од друге. Уверени смо да једино солидарност може да обезбеди складан развој појединаца и друштава, подижући свеукупно благостање свих.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Barnard, Helena (2010), "Overcoming the Liability of Foreignness without Strong Firm Capabilities – the Value of Market Based Resources", *Journal of International Management* 16(2): 165 – 176.
- [2] Barney, Jay (1991), "Firm Resources and Sustained Competitive Advantage", *Journal of Management* 17(1): 99 – 120.
- [3] Barro, J. Robert (1991), "Economic Growth in a Cross Section of Countries", *The Quarterly Journal of Economics* 106 (2): 407-443.
- [4] Barro, J. Robert and Xavier Sala-i-Martin (1995), *Economic Growth*. NY: McGraw-Hill.
- [5] Beata, Smarzynska Javorcik (2004), "Does Foreign Direct Investment Increase the Productivity of Domestic Firm? In Search of Spillovers through Backward Linkages", *The American Economic Review* 94(4): 605 – 627.
- [6] Benhabib, Jess and Mark. M. Spiegel (1994), "The Role of Human Capital in Economic Development: Evidence from Aggregate Cross-Country Data", *Journal of Monetary Economics* 34(2): 143-74.
- [7] Bilal, Mark and Peter J. Klenow (2000), "Does Schooling Cause Growth?", *The American Economic Review* 90 (5): 1160-1183.
- [8] Booz & Co, „*The Eight Overarching China Automotive Trends That Are Revolutionizing the Auto Industry*“, (internet) available at: https://www.strategyand.pwc.com/media/file/The_Eight_Overarching_China_Automotive_Trends_en_part_1.pdf (viewed 2 August, 2017).
- [9] Boulet Gaj (2015), (internet) available at: <https://elearningindustry.com/difference-between-knowledge-and-skills-knowing-not-make-skilled> (viewed 2 August, 2017).
- [10] Cohen, Daniel and Marcelo Soto (2007), "Growth and human capital: good data, good results.", *Journal of Economic Growth* 12:51–76.
- [11] Davies, Howard and Ellis, Paul (2000), "Porter's Competitive Advantage of Nations': Time for Final Judgement?", *Journal of Management Studies* 37(8): 1189 – 1213.
- [12] Dunning, H. John (1993), "Internationalizing Porter's Diamond", *Management International Review* 33 (special issue): 7-15.
- [13] Dunning, H. John (2000), „The Eclectic Paradigm as an Envelope for Economic and Business Theories of MNE Activity“, *International Business Review* 9 (2): 163 – 190.
- [14] Foss, J. Nicolai (1996), "Research in Strategy, Economics and Michael Porter", *Journal of Management Studies* 33(1): 1- 24.
- [15] Grant, M. Robert (1991), "Porter's Competitive Advantage of Nations': An Assessment", *Strategic Management Journal* 12(7): 535-548.
- [16] Hanushek, Eric A. and Ludger Woessmann (2008), "The Role of Cognitive Skills in Economic Development", *Journal of Economic Literature* 46(3): 607–68.
- [17] Hanushek, Eric A. and Ludger Woessmann (2012), "Do better schools lead to more growth? Cognitive skills, economic outcomes, and causation", *Journal of Economic Growth* 17:267–321.
- [18] Immelt, R. Jerrfy, Govindarajan, Vijay and Trimble, Chris (2009), "How GE is Disrupting Itself", *Harvard Business Review*, 87(10): 56-65.
- [19] Kaličanin, Đorđe (2001), *Ekonomski rečnik*, Beograd: CID Ekonomski fakultet.
- [20] Krueger, Alan B. and Mikael, Lindahl (2001), "Education for Growth: Why and for Whom?", *Journal of Economic Literature* 39(4): 1101-1136.
- [21] Kupets, Olga (2015), "Skill mismatch and overeducation in transition economies.", *IZA World of Labor* (internet) available at: <https://wol.iza.org/articles/skill-mismatch-and-overeducation-in-transition-economies> (viewed 2 August, 2017).

- [22] Laubi Sharlin (2013), "The Difference between Knowledge, Skills and Abilities" (internet) available at: <https://www.hrbartender.com/2013/recruiting/the-difference-between-knowledge-skills-and-abilities/> (viewed 2 August, 2017).
- [23] Linch, Richard and Jin, Zongqui (2016), "Knowledge and Innovation in Emerging Market Multinationals: The Expansion Paradox", *Journal of Business Research* 69(5): 1593-1597.
- [24] Lucas, Robert (1988), "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics* 22(1): 3-42.
- [25] Luo ,Yadong, Qiuzhi, Xue and Binjie, Han (2010), "How Emerging Market Governments Promote Outward FDI: Experience from China", *Journal of World Business* 45(1): 68-79.
- [26] Luo, Yadong and Tung, L. Rosallie (2007), "International Expansion of Emerging Market Enterprises: A Spring Board Perspective", *Journal of International Business Studies* 38(4): 481 – 498.
- [27] Markovic, Dusan Rakita, Branko and Filipovic, Davor (2015), "Strategic Importance of Cross – Border Acquisitions for Emerging Markets Multinationals," in *Neostrategic Management*, Switzerland: Springer International Publishing, pp. 189 – 201.
- [28] Marković, Dušan (2017), *Međunarodne akvizicije – globalni izazovi i efekti u Srbiji*. Beograd: CID Ekonomski fakultet.
- [29] Meir, Comte Elvire (2012), *Knowledge Transfer and Innovation for Western Multinational Company in Chinese and Indian Technology Clusters*. Munchen: Rainer Hampp Verlag.
- [30] Meyer, Klaus and Sinani, Evis (2004), "Spillover of Technology Transfer from FDI: The Case of Estonia" *Journal of Comparative Economics* 32(3): 445 – 466.
- [31] Michael, Porter (1998), "Clusters and the New Economics of Competition", *Harvard Business Review* 76(6): 77-90.
- [32] Mingyong, Lai, Shuijun, Peng and Qun Bao (2006), "Technology Spillovers, Absorptive Capacity and Economic Growth", *China Economic Review* 17(3): 300-320.
- [33] Mlađan Mrđan i Marković Dušan, (2016) , "Problem neuspeha tržišta u Srbiji prilikom prelaska na tržišnu privredu", u *Pravci strukturnih promena u procesu pristupanja Evropskoj Uniji*, Beograd: Institut ekonomskih nauka, pp.130-147.
- [34] Moon, H. Chang, Rugman, M. Alan and Verbeke, Alain (1998), "A Generalized Double Diamond Approach to the Global Competitiveness of Korea and Singapore", *International Business Review* 7(2): 135-150.
- [35] Mudambi, Ram (2008), "Location, Control and Innovation in Knowledge Intensive Industries", *Journal of Economic Geography* 8(5): 699-725.
- [36] N1 (2016), (internet) available at: <http://rs.n1info.com/a167719/Biznis/Srbiji-potrebno-oko-15.000-IT-strucnjaka.html> (viewed 2 August, 2017).
- [37] Pananond, Pavida (2015), "Breakout Multinationals: Emerging Market Multinationals in Global Value Chains", in *Handbook of Emerging Market Multinational Corporations*, ed. M. Demirbag, and A. Yaprak, Massachusetts: Edvard Elgar Publishing: pp.91 – 110.
- [38] Patrinos, Harry Anthony (2016), „Estimating the return to schooling using the Mincer equation“, *IZA World of Labor* (internet) available at: <https://wol.iza.org/uploads/articles/278/pdfs/estimating-return-to-schooling-using-mincer-equation.pdf> (viewed 2 August, 2017).
- [39] Porter, E. Michael (1990), "The Competitive Advantage of Nation", *Harvard Business Review* 68(2): 73- 93.
- [40] Prahalad, C.K. and Hammond, Allen (2002) "Serving the World's Poor" *Harvard Business Review* 80(9): 48-57.
- [41] Pindyck, Robert S. i Daniel L. Rubinfeld (2001), *Microeconomics 5th ed.* Prentice Hall: Upper Saddle River.
- [42] Ramachandran, J. Manikandan, K.S. and Pant, A. (2013), "Why conglomerates thrive (Outside the US)", *Harvard Business Review* 91(12): 110-119.
- [43] Romer, Paul (1990), "Endogenous technological Change", *Journal of Political Economics* 89(5): S71-S102.

- [44] Rugman, Alan and Verbeke, Alain (2003), „Internationalization and Strategic Management Perspective“, *Journal of International Business Studies* 34(2): 125-137.
- [45] Rugman, M. Alan and D’Cruz, R. Joseph (1993), “The Double Diamond Model of International Competitiveness: The Canadian Experience”, *Management International Review* 33(2): 17 – 39.
- [46] Rugman, M. Alan and D’Cruz, R. Joseph (1995), “The Theory of the Flagship Firm“, *European Management Journal* 15(4): 403-412.
- [47] Sala-i-Martin, Xavier Gernot, Deppelhofer and Ronald, I. Miller (2004), “Determinants of Long-Term Growth: A Bayesian Averaging of Classical Estimates (BACE) Approach“, *American Economic Review* 94 (4): 813-835.
- [48] Sheksnia, Svetislav (1998), „Western Multinationals’ Human Resource Practices in Russia“, *European Management Journal* 16(4): 460 – 465.
- [49] Skeldon, Ron (2005), „Globalization, Skilled Migration and Poverty Alleviation: Brain Drains in Context“, *Sussex, Working paper T15*: 1-39.
- [50] Stojkov (2016), (internet) available at: <https://startit.rs/ftn-data-science-privreda-poziv/> (viewed 2 August, 2017).
- [51] Vernon, Raymond (1966), “International Investment and International Trade in the Product Cycle“, *The Quarterly Journal of Economics* 80(1): 190-207.
- [52] Webber, Douglas (2014), "Is the return to education the same for everybody?" *IZA World of Labor* (internet) available at: <https://wol.iza.org/articles/is-the-return-to-education-the-same-for-everybody/long> (viewed 2 August, 2017).
- [53] Yamada, G. (2015), „The boom in university graduates and the risk of underemployment“. *IZA World of Labor* (internet) available at: <https://wol.iza.org/articles/boom-in-university-graduates-and-risk-of-underemployment/long> (viewed 2 August, 2017).
- [54] Yongbok, Jeon, Byung, Il Park and Pervez, N. Ghauri (2013), “Foreign Direct Investment Spillover Effects in China: Are They Different Across Industries with Different Technological Levels?“, *China Economic Review* 26 (september): 105-117.